

Л 2005
6665

4

Сәлима ҚАЛҚАБАЕВА

ӘЗІЛЖАН НҰРШАЙЫҚОВ

*прозасындағы
адамгершілік
ізденістер*

Сәліма ҚАЛҚАБАЕВА

ӘЗІЛЖАН
НҰРШАЙЫКОВ

Қызылорда облысында
Ақмола облысында
Түркістанда

ББК 83.3 (5) Каз
К 27

Қалқабаева С.

К 27 Әзілхан Нұршайықов прозасындағы адамгершілік ізде-
ністер. Монография. — Алматы: «Қазығұрт», — 2004. —
168 бет.

ISBN 9965-22-082-4

ББК 83.3 (5 Каз)

К $\frac{4603020102}{482 (05)-04}$

ISBN 9965-22-082-4

©Қалқабаева С., 2004
©«Қазығұрт» баспасы, 2004

АЛҒЫ СӨЗ

Адамзаттың асқақ армандар жолындағы күресін, парасатын жырлап, жан дүниесінің сырын шерту — көркем әдебиеттің әріден келе жатқан басты мұраты. Бұл мақсат ешқашан да өз маңызын жоймақ емес, қайта күн өтіп, заман өзгерген сайын оның мәні арта түседі. Себебі, қай кезде де әдебиеттің негізгі нысаны — адам, оның ішкі әлемі. «Шын мәніндегі әрбір әдебиет үшін, егер ол — әдебиет, яғни адамтану болса, онда адамгершілік ізденістердің болуы міндетті» (57, 319)... Онсыз көркем шығарма тәрбиелік қуатына, эстетикалық мұратына жете алмайды. Осы тұста әдебиет пен моральдың да тығыз байланыстылығы көрінеді. Қоғамдағы моральдық атмосфераны қалыптастыруда әдебиеттің маңызы қандай зор болса, әдебиеттің құнын көтеруде моральдың да орны ерекше. Сондықтан да болар көне дәуір әдебиеті үшін де адамның адамгершілігін асқақтата жырлаудан асыл парыз болған жоқ. Көнеден көш тартқан ауыз әдебиетінен бастап бүгінге дейінгі әдебиеттің қызметін таразылап қарасақ, ең әуелі адамның ой-арманын, ізгі мұраттарын, жақсылық үшін зұлымдықпен күресін, адамгершілік сезімдерін көрсетуге деген ұмтылысты пайымдаймыз. Мәселен, табиғаттың қара күшімен алысқан қаһармандарды суреттейтін ертегілер, туған жерін*

* Сілтеме кітаптың соңында берілген: бірінші сан — әдебиет, екінші сан — беті. — *Автор.*

сырт жаудан қорғау үшін шайқасқан Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын сынды баһадүрлердің ерліктерін жырлайтын эпостық жырлар, адам жанына рух пен ізгілік нәрін сепкен Бұхар жырау, Төлеби, Қазыбек би, Әйтеке би, Махамбеттей бабаларымыздың жалынды жырлары мен шешендік сөздері, нақыл өсиеттері жоғарыда айтылған тұжырымның дәлелсіз еместігін айғақтаса керек. Сондай-ақ шетел, орыс, қазақ халықтарының классикалық әдебиеттеріне жүгінсек те мораль, адамгершілік қасиет қоғамдық терең мағына алған. Айталық, Шекспир мен Диккенс, Мольер мен Бальзак, Гете мен Шиллер, Салтыков Шедрин мен Достоевский, Толстой мен Гоголь, Әуезов пен Айтматовтар өз шығармаларында адамның сұлулығын, жоғары адамгершілік сапаларын әспеттеу арқылы өшпес образдар жасап, өз заманындағы моральдың көкейкесті жақтарын сөз еткен. Бұдан классикалық әдебиетіміз гуманизм, мораль, ар-ождан мәселелерін ту етіп көтере отырып жетілгендігін көреміз. Әрі С. Әшімбаевтың: «Әдебиет... өз заманының саяси-әлеуметтік жағдайына сәйкес моральдық және рухани жағынан өсуі мен өзгеруінің, кері кетуі мен кемелденуінің таразысы әрі айнасы» (9,50), — деген тұжырымын құптаймыз.

Демек, адамгершілік жаңы уақыт өткен сайын жаңа ізденістермен жаңғырып келе жатқан әдебиеттегі өміршең де мәнді мәселенің бірі екен. Моральдық-этикалық бұл категорияның қай кезде де әрбір жазушының шығармаларында өзекті мәселе болғандығын жоғарыдағы мысалдардан көрдік. Шындығында, оның қат-қабатына үңіліп сөз ету қоғам үшін де, әдебиет үшін де басты қажеттілік. Олай дейтініміз, ол ұғымға адамға тән жағымды қасиеттердің бәрі де енеді. Айта-

лық, жолдастық, достық, ерлік, жауапкершілік, сүйіспеншілік, мейірімділік, кішіпейілділік, әдептілік, әсемдік, жақсылыққа құштарлық, жамандықтан жүреру т.б. Ал бұлар адамның әрбір іс-әрекетінен, қарым-қатынасынан, ой-түйсігі мен ізгілік қасиеттерінен көрініс тауып, адам жанының сұлу болмысын айғақтамақ. Осы сұлулықты бейнелеуге ұмтылыс қай кезде де көркем шығарманың басты мұраты болып келген. Себебі өмірдегі қоғамдық-әлеуметтік, тұрмыстық мәселелердің бәрі де ең алдымен адамгершілікке, ар-инабатқа байланысты дұрыс шешімін таппақ. Француз жазушысы Франсуа Мориактың да қоғамға ең алдымен моральдық тұрғыдан қарауының мәні осында болса керек. «Махаббат шөлі», «Треза Дескейру», «Агнец» романдарында адамның жалғыздығы мен адамгершілік ізденістері, қоғамды рухани құлдыраудан құтқару идеясын көтеруі Мориактың моралист жазушы екендігін танытады. Осындай ірі суреткерлердің шығармаларына ден қойсақ, «...гуманист жазушының қашан да көздейтін мақсаты адам характерін өмірдің әртүрлі жағдайында зерттеп, адамгершілік сезімнің тазалығына баса мән беру» (110,278), — екендігін ұғынамыз.

Ірі классиктер жол салған адамды моральдық тұрғыдан жан-жақты зерттеу тенденциясы — күні бүгінге дейін созылып келе жатқан күрделі әдеби құбылыс. Бұл мәселеге қаламгер мейлі этикалық, мейлі эстетикалық көзқараспен қарасын, әйтеуір адам жанының байлығы мен сұлулығын, адамгершілік болмысын қоғамдық өмір шындығымен әртүрлі байланыста ала отырып ашуға ұмтылады. Қазіргі әдебиеттегі адамгершілік ізденістерді сөз еткенде ауызға алғаш Ю. Трифонов, В. Астафьев, В. Шукшин, В. Белов, В. Быков, В. Распутин, С. Залыгин, В. Можяев,

Ф. Фоменко, И. Друце, Г. Матевосян, М. Слуцкис, В. Лама, Ш. Айтматов, И. Байтемірова, Т. Сыздықбеков, А. Мұхтар, Ш. Рашидов, Б. Кербабаев, Х. Дерьяев, Б. Құдайназаров, А. Атажанов, К. Шамишев сияқты жазушылардың есімдерінің оралуы тегін емес. Өйткені олардың шығармаларында жиырмашы ғасырдағы жаңа адамның ішкі рухани дүниесінің қалыптасуы психологиялық шеберлікпен берілген. Әр адамның басындағы адамгершілік асыл қасиеттерімен қоса, қоғамдық моральға жат мінез-құлық элементтері де сынға алынып, дара көркемдік шешімін тапқан.

Түрікменнің әдебиет зерттеушісі Ы. Жанымқұловтың: «Қайсыбір адамның адамгершілік қасиеттерін таразылап көру үшін ең алдымен оның еңбекке деген көзқарасын, ұжымдағы қарым-қатынасын, қоғамдық игіліктерге, сондай-ақ махаббат пен отбасы мәселелеріне көзқарасын басты назарда ұстау керек» (191, 3), — деп айтқанындай, кейінкерлерін өмірдің әртүрлі саласында сынға салып, олардың парасатын, интеллектісін, адамгершілік қасиеттерін психологиялық тереңдікпен көрсетуге деген ұмтылыс 60-70 жылдары қазақ әдебиетінде де үлкен нәтиже берді. Замандастың рухани әлемін, характерін бейнелеудің көркемдік тәсілдері жетіліп, соны ізденістер аясы кеңіді. Бұған М.Әуезовтің «Өскен өркен», З. Шашкиннің «Сенім», З.Қабдоловтың «Жалын», Т. Әлімқұловтың «Ақ боз ат», І.Есенберлиннің «Ғашықтар», Р. Тоқтаровтың «Бақыт», С. Шәймерденовтің «Көк мұнар», Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романдары, Ж.Жұмақановтың «Келіншек», Ә. Әлімжановтың «Тогысқан тағдырлар» повестері т.т. дәлел. Бұл шығармалардың қай-қайсысына да кейінкердің жан дүниесіне терең үңілу, адамдық болмысты

жаңа қырынан ашу жолындағы ізденістер тән. Бұдан адамның күрделі табиғатын зерттеу көркем әдебиеттің қай кезде де басты мақсаты болғандығын көреміз.

О бастан-ақ әдебиеттің діңгегі ретінде күн тәртібінен бір елі түспей, қайта күн ілгерілеген сайын жаңа көркемдік тәсілдермен шешімін тауып келе жатқан адамгершілік, мораль мәселелері әдебиеттану ғылымында да өзекті тақырып болып келеді. Шығарма мейлі тарихи тақырыпты қамтысын, мейлі бүгінгі күн өмірін арқау етсін бәрібір жазушы идеясының түп қазығы болған мораль мәселесі, қаһарманның адамгершілік келбетінің прозадағы көрінісі талай жылдар бұрын-ақ бірқатар ғылыми еңбектерде сөз болғанмен уақыт озған сайын әр қырынан қарап, жекелеген жазушылардың осы тұрғыдағы соны ізденістерін барлап, жаңа идеялық-көркемдік өзгешеліктердің әдебиеттегі көрінісін қадағалап отыру, яғни кейіпкердің жан дүниесі мен адамгершілік ізденістерін ашудағы қаламгердің шеберлігін сөз ету әдебиеттану ғылымының негізгі міндеті. Бүкіл адамзаттың гуманистік қасиетіне баса назар аударылып отырған заманда мәнді де мәңгі бұл тақырып қай әдебиет өкілдерін болсын бейжай қалдырмаса керек. Тел өсіп, қатар дамыған туысқан, көршілес халықтардың әдебиеттану ғылымындағы осы мәселе төңірегіндегі ізденістер бұған дәлел. Бұл ретте арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстарының көбейе түсуі осы мәселенің әдебиет сыншыларының басты зерттеу нысанына айнала бастағандығын көрсетеді. Оларды жіктеп қарасақ, бір тобы классик жазушылардың моральдық-философиялық ізденістерін, шығармаларындағы әсемдік пен адамгершілік үйлесімін сөз етсе, біразы Ұлы Отан соғысы жайындағы прозада көтерілген адамгершілік мәселесін патриоттық, ұлттық жә-

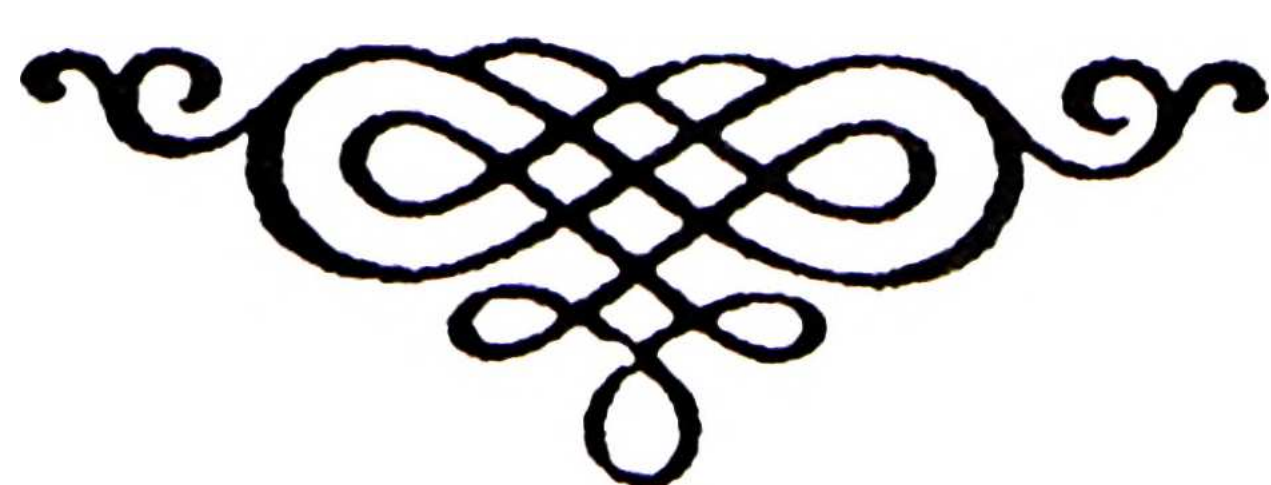
не жалпыхалықтық сезімдермен диалектикалық бірлікте қарастырады, ал енді бір алуаны замандастың рухани әлеміне арналады. Осышама зерттеулер 60-70 жылдары-ақ әдебиетшілердің басты назарына іліне бастаған адамгершілік ізденістердің жыл өткен сайын өзектілігі арта түсетін күрделі де қиын тақырып екендігін айғақтайды. Расында, Э.Межелайтис айтқандай: «Адамның ішкі дүниесіне тереңірек үңілген сайын оның анағұрлым күрделі екендігіне көз жеткіземіз. Адам жаны неғұрлым тереңірек суреттелсе шығарма да күрделі бола түседі» (79, 188).

Замандас бейнесі мен оның рухани әлемінің әдебиетіміздегі көрінісіне қазақ әдебиет зерттеушілері де бірқатар еңбектер арнады. Ғалымдарымыз өз зерттеулерінде негізінен қоғам мен қазіргі адам арасалмағын, рухани-адамгершілік мұраттардың көркем әдебиеттегі әр алуан көрінісін ғылыми тұрғыда талдаған. Бұған қоса белгілі бір жылдар аралығында жарық көрген шығармалардағы замандас образын, олардың заманға сай моральдық бет-бейнесін, мінезінің адамгершілік сипатын бейнелеудегі жазушы шеберлігі сөз етілген ғылыми жұмыстарды да (174, 193, 207, 208, 214) айта кеткеніміз жөн. Бұлардан пайымдайтынымыз, көркем прозадағы қазіргі дәуір адамы мен оның рухани адамгершілік ізденістері әдебиеттануда азды-көпті сөз етіліп, ғалымдарымыздың назарын аударма түскенімен адам жаны диалектикасының әдебиеттегі сыр-сипатын әлі де жан-жақты қарап, көңіл бөлетін жаһан баршылық. Әсіресе жеке суреткерлер кейіпкерлерінің бойындағы заман рухына лайық болмыс, бітім, адамгершілік сапаларын көре білу, оны бейнелеудегі тың идеялық-көркемдік ерекшеліктері мен стильдік ізденістерін айқындай түсу аса қажет. Мен өз еңбегім-

де бұл мәселеге осы тұрғыдан қарауды көздедім. Ол үшін қай тақырыпта жазса да адамгершілікті шығармасының түп қазығы ете білген халық жазушысы Әзілхан Нұршайықовтың прозасын әңгіме арқауы етіп алдым. Атап айтқанда, аты аңызға айналған халық батыры, Ұлы Отан соғысының даңқты қаһарманы, гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлының ер тұлғасын, азаматтық қасиетін танытуға арналған «Ақиқат пен аңыз» (1976 ж.) роман-сұхбатын, замандастарының адамгершілікпен астасқан адал махаббаты мен шынайы сүйіспеншілігі баяндалатын «Махаббат, қызық мол жылдар» (1970 ж.) романын, Кеңес Одағының Батыры, ірі әдебиетші ғалым Мәлік Ғабдуллин атынан ардагер азаматтар туралы айтылатын «Тогыз толғау» (1977 ж.) повесть-монологын, асқақтық пен әсемдікті танытатын «Махаббат жырғы» (1964 ж.), «Ескі дәптер», «Әсем», «Ботакөз» (1966 ж.), «Ғажап адам» (1968 ж.) атты лирикалық повестері мен майдандас жауынгер достарының ерліктерін суреттейтін «Невель түбінде», «Великие Луки ұрыстары» сынды майдан жазбаларын тілге тиек етпекпін.

Жазушы шығармашылығы жайында академик М. Қаратаев (Қазақ әдебиетінің тарихы. III том, 2-кітап. — Алматы: Ғылым, 1967 ж. 130-132 б.б.), Р. Бердібаев (Қазақ прозасындағы замандас тұлғасы. — Алматы: Қазақстан, 1968 ж. 53-55, 74-75 б.б.), Б. Уахатов (Көркемдік ізденістер. — Алматы: Жазушы, 1991 ж., 40-б.), С. Қирабаев «Алыстағы аудан өмірінен очерктер» (Өрлеу жолында. — Алматы: ҚМКӘБ, 1960 ж.), Н. Ғабдуллин «Қаһарманның адамгершілік әлемі» (Замандас келбеті. — Алматы: Жазушы, 1972 ж.), Ш. Елеукепов «Адам деп ат қойған соң...» (Замандас парасаты. — Алматы: Жазушы, 1977 ж.), «Ерлікке жаралған

ұрпақ жазушысы» («Қазақ әдебиеті», 1992 ж., 4-желтоқсан), Б. Сахариев «Жастықтың өзі — жайсаң жыр» (Күрескер тұлғасы. — Алматы: Жазушы, 1979 ж.), Ж. Дәдебаев «Ақиқат пен аңыз арасы» (Шымырлап бойға жайылған. — Алматы: Жазушы, 1988 ж.), Н. Қазбеков «Ақиқаты — аңыз, аңызы — ақиқат» (Ой таразысы. — Алматы: Жазушы, 1991 ж.), Т. Кәкішев «Шынайы өмір жыршысы» («Қазақ әдебиеті», 1992 ж., 4-желтоқсан) атты мақалаларында, сондай-ақ жеке шығармалары хақында кезінде мерзімді басылымдарда жазылған пікірлер болғанымен, арнайы жазылған монографиялық еңбек әлі жоқ. Шығармалары арқылы замандастарының адамгершілік болмысын шынайы қалпында эстетикалық қуаттылықпен танытып, оқырманына гибратты үлгі бере білген Ә. Нұршайықовтың әдеби туындылары арнайы зерттеуге әбден татитын дүниелер.

I ТАРАУ

КЕЙІПКЕРДІҢ СЕЗІМ ШЫНАЙЫЛЫҒЫ

Адамзат қоғамының, әр кездегі әлеуметтік ауан мен ой-сананың, эстетика мен этикалық нормалардың даму дәрежесін білгіміз келсе көркем әдебиетке жүгінеріміз хақ. Өйткені онда дәуірдің тыныс-тіршілігі, өмір өзгерістері бейнеленіп, адамның жан дүниесінің сыры шертіледі.

Талантты суреткер ешқашанда адам мен заманды бөле-жара карамайды. Оның мәнісі қоғам мен адам біріне-бірі тығыз байланысты ұғым. Қоғам адамдардан, оның тыныс-тіршілігінен тұрса, адам да қоғамсыз өмір сүре алмайтыны аян. Демек көркем шығармада образ — орта — уақыт бірлігі бөлінбестен тұтастықта алынып, шынайы қалпында суреттелуі тиіс. Академик З. Қабдоловтың: «Замандас тұлғасы!.. Өз дәуірінің үні болып табылатын жазушы атаулының ең абзал, ең асыл мұрасы — осы» (65,7), — деп айтуы тегін емес. Әдебиеттің басты мақсаты да, құнды бағдарламасы да өз заманы мен оған сай замандастарының рухани болмысын, көркем образын суреттеу.

Осындай мұрат жолында ізденіс танытып, замандас бейнесін жасау арқылы дәуір сырын аша білген қаламгерлер әдебиетімізде баршылық. Әсіресе белгілі кезеннің өзекті тақырыбын қамтып, замандастың адамгершілік әлемін көрсетуде романист жазушылардың атқарған ролі зор. Қазақ романының алғашқы қарлығаштары М. Дулатовтың «Бакытсыз Жа-

мал», С. Көбеевтің «Қалын мал», С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» романдарындағы төңкеріс алдындағы ескі салт-дәстүрге қарсы тұрып, бақыт пен шынайы махаббат үшін күрескен жастардың бейнесін жасау дәстүрі Кеңес өкіметі жылдарында да қызу жалғасын тапты. Мысалы, Қазан дүрбелені тұсындағы кейдей өмірін, әлеуметтік арпалыстарды суреттейтін С. Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу», Ж. Аймауытовтың «Қарткожа», «Ақбілек», С. Мұқановтың «Ботакөз» романдары, 30-жылдардағы заман өзгерісі мен жана типті адамның рухани жаңаруын сөз ететін М. Дәулетбаевтың «Қызылжар», І. Жансүгіровтің «Жолдастар», Б. Майлиннің «Азамат Азаматыч», Ғ. Мұстафиннің «Өмір не өлім», С.Еруббаевтің «Менің құрдастарым», Ғ. Слановтың «Дөң асқан» романдары бұған дәлел.

Осы заман тақырыбына бару, замана ерлерінің бейнесін жасау қазақ романының әлеуметтік ролін арттырып, әдебиетіміздің өрісі мен тақырыптық аясын кеңейтті. Алдыңғы дәстүрден үлгі ала отырып, кейінгі жылдары бүгінгі күн тақырыбын шығармаларына арқау еткен жазушылар қазіргі дәуір адамының жан дүниесіне, моральдық, этикалық қадір-қасиетіне тереңірек үнілетін болды. 60-жылдардың басында М. Әуезов «Өскен өркен» романында биік интеллект адамның бейнесін Нил Карпов образы арқылы жасап, тамаша үлгі тудырды. Ұлы суреткердің ізін ала жарық көрген З.Шашкиннің «Теміртау», Т. Әлімқұловтың «Ақ боз ат», З. Қабдоловтың «Жалын», С. Шәймерденовтің «Болашаққа жол» атты романдарында парасатты замандас бейнесі жасалды.

Әдебиетіміздегі қазіргі дәуір адамының образын оның ішінде қазақ жастарының моральдық, этикалық

бет-бейнесін көрсету дәстүрін сөз еткенде С. Ерубает, Б. Бұлқышев, М. Иманжановтардың өздері-ақ үлкен мектеп болуға тиіс. Себебі С. Ерубаеттің «Менің құрдастарым» романы, Б. Бұлқышевтің «Өмір сүргім келеді», «Шығыс ұлына хат» атты публицистикалық әңгімелері, М. Иманжановтың «Қыз сыры», «Жастық», «Таныс қыз» әңгімелері мен «Алғашқы айлар» повестері қазақ жастарының өмірін, рухани ұмтылысын әсерлі де ұтымды суреттейтін шығармалар.

Сондай-ақ, бертін келе жастарды өмірдің қайнаған ортасында ала отырып, оның адамгершілік қасиеттерін, қоғамдық ой-сананы көрсету І. Есенберлин, Ә. Кекілбаев, Ш. Мұртаза, С. Жүнісов, Қ. Исабаев, З. Шүкіров, М. Мағауин, Ә. Тарази, А. Байтанаев, Қ. Жұмаділов, Д. Досжанов, Ж. Жұмаханов, Р. Токтаров, О. Бөкеев, С. Мұратбеков, М. Сүндетов, К. Сегізбаев, А. Жақсыбаев, Ш. Құмарова т.б. шығармаларында жалғасын тапты. Бұл жазушылардың шығармаларында басты назар мораль тақырыбына, адамның рухани байлығына аударылған.

Қазақ романдарындағы жас замандас образын жасау дәстүрін Б. Майтанов «Қазіргі қазақ прозасындағы жас замандас бейнесі» деген еңбегінде Б.Майлиннің «Азамат Азаматычынан» бергі жалғасып келе жатқан дәстүр өрнектерін сөз ете келе, көркем әдебиетке мынандай талаптар қояды: «Жастар тірлігін суреттегенде сыры мен сымбаты үйлескен жаны сұлу, мұраты асқақ жігіттер мен қыздардың барша ұнамды қасиеттерін жинақтап, типтік дәрежеге жеткізе көрсету керек. Бұл үшін суреткерлік, шыншылдық, психологиялық жітілік, ең бастысы — шаттыққа бермес әдемі мұң, әдемі үміт, кәусар мөлдірлік керек, көркем образдың табиғи, таза болмысы керек» (207,

66). Байыптап карасак, әдебиетімізде осы талапка сай сомдалған образдар баршылық. Мысалы, «Менің күрдастарымдағы» жан әлемі бай Рахмет, «Өскен өркендегі» асыл да асқақ махаббатты көксеген Ілияс пен Айсұлу, «Ғашықтардағы» ақ көңіл де қиялшыл Жантас, «Сенімдегі» білімді де өжет Нұрлан, «Қара маржандағы» арманшыл Нариман, «Махаббат, қызық мол жылдардағы» махаббат пен достыққа берік Ербол мен Меңтайлар — жастар бойындағы асыл қасиеттерді жинақтаған образдар. Шындығында, жалынды жастар, олардың адамгершілік парызы мен азаматтық қарызы туралы жазылған шығармалар әдебиетімізде ауыз толтырып айтарлықтай екен. Біз сөзімізге тиек еткелі отырған Ә. Нұршайықовтың шығармалары да осы тақырыпты толықтыратын дүниелер.

Мораль тақырыбын өз шығармаларына өзек еткен Әзілхан Нұршайықов алғашқы шығармаларынан-ақ замандастарының асқақ рухын, қыры мен сыры мол жан дүниесін айқара ашып көрсетуге деген шеберлігін таныта алды. Жазушының қай шығармасын оқысаң да ерекше бір күй кешесің, әдемі сезімге бөленесің. Өйткені оның кейіпкерлері адамгершілігі мол, жан дүниесі сұлу жастар болып келеді. Мәселен, «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы Ербол мен Меңтай, «Ескі дәптердегі» Кабира мен Әлкен махаббат пен достыққа адал, сұлулыққа құштар, арманшыл жастар болса, жігіттің жан сұлулығынан гөрі көркіне қызығып опық жеген Ботакөз («Ботакөз»), қызықшылықпен жеңіл өмір сүріп ұлттық мінез, ата дәстүрді ұмытқан Әсем, оған қол ұшын берген Ақан образдары («Әсем») оқырманын салмақты ойға жетелейтін, даралық мінез танытатын кейіпкерлер.

«Адамшылық алды — махаббат, ғаделет сезім» , — деп ұлы акын Абай айтқандай, Ә.Нұршайықов шығарма оқиғасын махаббат төңірегінде кұра отырып, жас кейіпкерлердін сүйіспеншілік сезімдерін сынға салып, ең асыл адамгершілік қасиеттерді аршып көрсетеді. Сол арқылы жас қауымды тәрбиелеуге ұмтылады. Бұл мақсатын жазушы «Махаббат, қызық мол жылдар» кітабы қалай жазылды?» мақаласында: «Махаббатқа соқпай кететін сезім аз. Анаға сүйіспеншілік, жарға құштарлық, отанға перзенттік, туған топыраққа борыштық сезімдерінің бәрі махаббатқа байланысты. Адам бойындағы ең асыл сезімдердін бірі адамгершілік сезімі де махаббатпен сабақтас. Өйткені махаббат қадірін білмейтін адамда адамгершілік сезімі болмайды, ал адамгершілігі жоқ кісінің жүрегіне махаббат ешқашан да ұя салмайды. Мінеки, осы себептен де мен жастардың жүрегіне махаббат арқылы жақындауды мақсат еттім» (93,80), — деп ашық айтқан. Бұны біз жазушының бір ғана шығармада ұстанған идеясы деп түсінбеуіміз керек. Өйткені жазушының лирикалық повестерін оқығаннан кейін де бұған қанық бола түсеміз. Алайда жазушыны осы мақсатына толық жеткізген «Махаббат, қызық мол жылдар» романы болды деп айтсақ қателеспейміз.

Адамның ішкі сұлу сезімі — махаббат психологиялық тереңдікпен, ұлттық мінезге сай етіп суреттелген «Махаббат, қызық мол жылдар» романы жарық көрген күннен бері оқырман қауым жүрегінің төрінен орын алып келеді. Автор осы романның өзіне ғана оқырманнан мыңға жуық хат алыпты. Сондай-ақ мерзімді басылымдарда отызға жуық пікірлер жазылып, бірқатар әдеби-сын еңбектерде (7,16, 41,63,105,117) тілге тиек етілді. Осы зерттеу мақалалардың бәрінде

де романға жақсы баға беріліп, ыстық ілтипат білдірілген. Көпшілік қауым солардың бірінде айтылғандай: «...романды совет студенттерінің биік моралі, жалпы жас жеткіншекті жақсы жолға бастайтын әсерлі, өнегесі мол, махаббат, достық, адамгершілікті жырлайтын туындыға санайды» (145). Сондықтан да болар соғыстан кейінгі жылдардағы студенттердің асыл мұраттары мен армандары дәл бүгінгідей әсер қалдырып, қазіргі студент жастардың көңіліне ұялай кетеді. Расында, мұнда махаббат пен достық сезімдерінің сұлу жарасымдылығы, адамгершілік қасиеттердің аскактата көрсетілуі шығарма абыройын арттырды. Әсіресе романның студент жастар арасында көп оқылып, талқыға түсуінің мәнісі бар. Өйткені студенттік орта, олардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі, арман-мақсаттары шыннайы түрде көрініс тапқан. Роман, атап айтқанда, ҚазҰУ-дің тіл-әдебиет факультетінде 1945-1949 жылдар аралығында оқыған бір топ жастар өміріне негізделген. Шығарма авторы Ә. Нұршайықовтың бұл жылдары осы аталған оқу орнында оқығаны өмірбаянынан белгілі. Демек жазушы роман оқиғаларын өзінің әрі құрбыларының басынан өткерген, өзіне етене таныс жайлардан өргені анық. Сондықтан да болар автор мен бас кейіпкер Ербол арасында ұқсастықтар көп. Біз оны жазушының «Махаббат, қызық мол жылдар» кітабы қалай жазылды?» мақаласында кейіпкерлерінің прототиптері жайында оқырманға айтқан жауабынан да аңғарамыз.

Қай халықтың әдебиетін алсақ та, замандас тақырыбына жазылған шығармалардың алуан бір тобы студент жастар өмірін камтиды екен. Олардан жоғары мектеп мәселесін қозғап, жастардың идеялық-адамгершілік бейнесін, рухани ізденістерін көрсетуге де-

ген ұмтылыстар байқалады. Бұған қыркыншы жылдар соңында жарық көрген Л. Касонын «Днепрдің арғы жағында», Ю. Трифоновтың «Студенттер» романдары, Е. Успенскийдің «Біздің жаз», В. Добровольскийдің «Сұр шинельдегі үшеу», «Женя Маслова» повестері дәлел. Сондай-ақ, Г. Коноваловтың «Университет», В. Аксеновтың «Әріптестер», Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романдары, М. Мағауиннің «Көк мұнар», С. Шәймерденовтің «Болашаққа жол» (кейінгі аты «Инеш»), З. Қабдоловтың «Өмір ұшқыны» повестері осы тақырыпты толықтыра түседі. Аталған шығармалар, біріншіден, қиындығы мен қызығы мол студенттер тіршілігін, олардың ынтымақты ортасын, жас қыздар мен жігіттердің махаббат сезімдерін, үлкен еңбек жолына аттанар алдындағы рухани дайындықтарын көрсетуімен қызықты болса, екіншіден, білім мен ғылымға күштар әрі жолдастық сезім мен азаматтық парызды жоғары қоятын Петр Лагоденко, Вадим Белов, Спартак Галустян («Студенттер»), Александр Максимов, Владислав Карпов, Александр Зеленин («Әріптестер»), Ербол Есенов, Ментай Ербосынова, Майра Абаева («Махаббат, қызық мол жылдар»), Едіге мен Гүлшат («Көк мұнар»), Женя Менделеева, Ерен Дайыров, Мәулен Жандосов («Болашаққа жол»), Қабен мен Жанар («Өмір ұшқыны») сынды образдармен үлгі-өнеге берді. Бұл туындыларға жалпылап осылай баға бергенімізбен, әрбір жазушы көтерген мәселесін әр қырынан сөз етіп, өзіндік әдістермен шешуге тырысқан.

Тұтастай жастар қауымының жүрегіне жол тауып, әрбір шаңырақтың төрінен орын алған «Махаббат, қызық мол жылдар» романы да жазушының дара қолтаңбасымен ерекшеленеді. Адамның ең мәнді де қым-

бат студенттік жылдарындағы шынайы сүйіспеншілік сезімін Ә.Нұршайықов лирикалық әуенмен төгілте баяндап берген.

Шығарманың бас кейіпкерлері — кешегі солдат, бүгінгі студент Ербол мен инабатты сұлу бойжеткен Ментай, ал негізгі оқиғасы осы екеуінің арасындағы ұян сезімге, шынайы сүйіспеншілікке құрылған. Екі жастың жүрегін тербеткен махаббат әуенін сипаттауда әріден жырланып келе жатқан халқымыздың «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» сияқты ғашықтық жырлары мен «Қамар сұлу», «Шұғаның белгісі», «Қалың мал» романдарындағы казаки сүйіспеншіліктің ұлттық дара сипатын көрсету дәстүріне жүгінгені әр кез байқалып отырады. Романда адамның махаббат сияқты құпия да сұлу сезімі психологиялық тереңдікпен ұлттық мінезге сай етіп берілген. Мұны филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Кәкішев те: «Бұл романда бар адамзатқа тән махаббат сезімі бүгінгідей анайыланбай, «жаланаштанбай», казаки мінезімен, казаки қылық қияпатымен суреттелген» (140), — деп дөп басып айтқан. Романның бір артықшылығы осынысында болса керек. Осы аңқып тұрған «казаки мінез», әсіресе Ментай мен Ербол болмысын, мінез-құлқын сипаттаған тұста қоюырақ көрінеді. Ментайдың инабаттылығы, арлылығы, ұстамдылығы, нәзіктігі, жан дүниесінің тазалығы ұлтымызға тән үйлесімділікпен суреттелген. Сондай-ақ Ербол да Төлеген мен Қозылардай махаббатта да, майданда да ерлікке әзір ер-азамат ретінде танылады. Әсіресе, соғыстан жеңіспен оралып, романтикалық күйде жүрген солдатты топ студент қыздардың ішіне тап кылып, төрт жыл армандай болған аруларды көргенде, көште кетіп бара жатқан қырық

қыздың бірінен-бірінің асқан сұлулығына тамсанып, есі кеткен Төлегендей күй кештіруі, олардың әрқайсысына портреттік сипаттама бергізетін тұстары, жазушының ауыз әдебиеті элементтерін өте шебер пайдаланғандығын көрсетеді. Жарасымды жеңіл юмормен жазылған осы эпизодты езу тарта, күлімсірей отырып оқисың. Романның мұндай жетістіктері ондағы махаббат дастанының ұлттық өрнекпен өріліп, сұлу жарасымдылық табуына септігін тигізген.

Мәңгілік жастық шақтың өзіндей көрінетін осы романда бейнеленген студенттер арасындағы сыйластық, жарасымды әзіл-қалжың, сауық кештері оқырман жүрегінде әдемі әсер қалдырып, алуан түрлі характерлер мен образдарды елестетеді. «Бес саусақ бірдей емес» дегендей, Ербол замандастарының мінездері де, тағдырлары да әрқилы. Жазушы осы заңдылықтарды ескере отырып, бірнеше жиынтық образдар жасауға ұмтылған. Мысалы, қалжыңқой, қу тілді Жомартбек, білімі саяздау, жеңіл ойлы Зайгүл мен Қанипа, сабырлы да ақылды қыз Майра, ер мінезді Тана, уәдеге табансыз Сәлима, надандау Бүркітбай, есерсоқ, дөрекі Тұмажан, маскүнем Шалдуар Шалғынбаевтардың әрқайсысы — дара мінез-бітіс иелері. Жазушы сол тұстағы жақсылы-жаманды қасиеттерді осы кейіпкерлер арқылы жинақтап көрсеткен. Өз замандастарының асыл қасиеттерін Ербол мен Меңтай бойына шоғырландырған.

Роман оқиғасын өз атынан баяндап отыратын журналист Ербол Есенов — шығарманың басты идеялық жүгін көтеретін кейіпкер. Осы образ туралы Ш. Елеуеновтың: «Бұл бейненің негізгі тақырыбы — адамның бақыты, тіршілік өмірдің мән-максаты. Ең алдымен Ерболдың бойындағы адамгершілік, азаматтық

қасиеттерді айқындап алады да, одан кейін барып Ә. Нұршайықов оқушыға өз көзқарасын білдіреді. Жұрт көңіліне бірден ұялайтын бұл көзқарастың мәнісі — адалдық, ақ көңілділік, көпке қызмет қылуға күштарлық» (41, 142), — деуінің мәнісі осында болса керек.

Жазушы суреттеуінде Ербол сырт көзге жуас, жасықтау, тым қарапайым болып көрінгенмен, ол — майданда ер, еңбекте бейнеткор, білімге күштар, махаббатқа адал, достыққа берік, жаны да, ары да таза табанды жігіт. Оның ішкі бай сезімінен бас алған мұндай сұлу жан дүниесі шығарманың өне бойында біртіндеп, табиғи түрде нанымды ашылған. Өйткені адам характері ұзақ уақыт бойында қалыптасатын процесс. Әрі Әбу Наср әл-Фараби айтқандай: «...сөз жүзінде емес, мінез-құлықты іс жүзінде шындау арқылы іске асыруға болады». Ә. Нұршайықов осындай заңдылықтарды әр кез ескеріп отырған. Роман басында Ербол ұян, ұялшак, ынжықтау ауыл баласын елестетсе, соңыра еңбекке араласып, ел өмірін көріп келгеннен кейін басқаша қырынан танылады. Оның ашықта батыл, шешен де білгір азамат болғанын көреміз. Оны ширатқан еңбек пен өмір. Рас, Ерболдың өмір жолы онай болмады, тіршіліктің талай ауыртпалықтарын көтеруіне тура келді. Күндіз оқу оқып, кешке жұмыс істеді. Тіпті жексенбі күндері базарға барып отын түсірісіп, одан тапқанын тамағына талшық еткен күндері де болды. Ербол басынан өткерген осындай қиындықтарды сөз ететін тұстар, бір жағынан, оның сын-сипатын аша түсіп, шыңдалу, ширығу, өсу жолын нанымды етсе, екіншіден, соғыстан кейінгі жылдардағы студенттердің жұпыны өмірін, елдегі тапшылықты шынайы көрсетеді. Лирикалық шегініс арқылы берілген мұндай көріністер шығарманың әр

жерінен бой көрсетіп жатады. Әсіресе, Ербол жазған «Қарашеке» әңгімесіндегі жарығы сөніп, есігіне кара кұлып салынған иесіз үй, оны қорыған ит, иесін танып жүгіре келіп асыла кеткен Қарашеке — осы көріністер соғыс кезіндегі ауылдын жүдеу өмірін, әрбір жанұя кешкен қайғы-қасіретті суреттеуде өте ұтымды әрі нанымды шыққан. Соғыстың салдары Меңтайдын өзі тоқыған свитеріне Ерболдын сия төгіп алатын эпизодында да астарлы түрде берілген. Женіл юмормен жазылған осы оқиғаға автор бірнеше мағына сиғызып, әлеуметтік, эстетикалық әрі моральдық мән бере алған. Автор өмірдің ащы шындығын, айтсам деген түпкі идеясын Меңтайдын кұрбыларына: «... Орныксыз кішкентай сауыттын кұлап кеткеніне ағай кінәлы ма екен? Қарандаршы өздерін, біріміздің жөні бүтін сия сауытымыз жоқ қой алдымызда. Біріміз әтірдің сауытына, біріміз дәрі-дәрмек шишасына сия кұйып жазамыз. Ал бұған шын кінәлыны іздесек — соғыс қой ол. Соның салдары емес пе бәрімізге қағаз, қарындаш, портфельге дейін қат болып кеткені» (43-бет), — дейтін сөз арқылы түйіндейді. Бұған қоса, жазушы бұл оқиғаны Ербол мен Меңтай арасындағы алғашқы сүйіспеншілікті айғақтайтын деталь ретінде де пайдаланған. Дәріс үстінде сия сауытқа созған Ербол қолының қыз қолына жанасқан сәттегі кешкен күйі, сияның Меңтай свитеріне төгілгеннен кейінгі халі лирикалық нәзіктікпен баяндалған. Осындай сәттерде ғашық адам басынан өткеретін жүрек дірілінің, албырттықтан туған оғаш мінез, үміт пен күдік аралас мазасыз ойлардын психологиялық дәлдікпен берілуі сүйіспеншілік сезім шынайылығына иландырады. Шығарманың оқырман көңілінен шығуы осындай жан-күй нанымдылығында болса керек.